

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ
ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ “ МИЛЛИЙ ҒОЯ , МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ ВА
ҲУҚУҚ ТАЪЛИМИ “ ЙЎНАЛИШИТАЛАБАСИ МАХМУДОВ
ФАЗЛИДДИН**

REFERAT

МАВЗУ:МАЪНАВИЯТНИ АНГЛАШ

Илмий раҳбар:_____Турсунов Ф.

Кафедра мудири_____ СобироваМ.

Тошкент-2014

МАВЗУ:МАЪНАВИЯТНИ АНГЛАШ

РЕЖА:

КИРИШ

I.БОБ ИСЛОМГАЧА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ ТАКОМИЛИ

1.1Исломгача маънавият ва инсон маънавиятининг илк шаклланиш жараёни

1.2Илк шаҳар жамоаси маънавияти.

II.БОБ ИСЛОМ МАДАНИЯТИ ДОИРАСИДА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ ВА ЯНГИ ДАВРДА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ ТАКОМИЛИ.

2.1VIII-IX асрларда ислом минтака маданиятининг ташкил топиши ва
Алишер Навоий маънавияти.

2.2XVI-XX асрлар миллий маънавиятимиз тақомиланинг икки босқичи.

ХУЛОСА

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Бугунги мустақил Ўзбекистонда миллатнинг маънавий-ахлоқий ривожланиши, ёш авлоднинг маънавий-ахлоқий тарбиясининг долзарб масалалари Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг ушбу муаммоларга ёндошувдаги янгича қарашлари асосида жиддий тадқиқ этилади. Асрлар мобайнида шаклланиб келган ахлоқий қарашлар ва уларнинг ижтимоий-маънавий илдизлари, жаҳонда ва минтақада ахлоқшунослик илмининг турли йўналишлари ва уларда маънавиятга оид муаммоларнинг инъикос топишини ўрганиш орқали Ўзбекистонда маънавий-ахлоқий тарбия масалаларини жаҳон ахлоқ илми ютуқ ва камчиликларини қиёсий таҳлили ва халқимиз маънавий-ахлоқий меросига таянган ҳолда ҳал қилиш йўллариини излаб топиш ва уларни ҳаётга татбиқ этиш ушбу фан йўналишининг асосий мақсади ҳисобланади. Шу асосий мақсаднинг ижроси йўлида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш кўзда тутилади: Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг «Ахлоқ - маънавиятнинг ўзаги» деб берган таърифининг мазмун-моҳиятини англаб етиш;

- Миллатнинг маънавий-ахлоқий тарбияси миллий тараққиётнинг муҳим омили эканлигини, унинг сабаблари ва оқибатларини тушуниш;
- Мустақил Ўзбекистон давлати томонидан ёш авлоднинг маънавий-ахлоқий тарбиясини яхшилашга қаратилган амалий тадбирлар ҳақида маълумот ҳосил қилиш;
- Миллий ғояни шакллантириш ва фуқаролик жамияти асосларини яратишда маънавий-ахлоқий қадриятларнинг ўрнини аниқлаш;
- Жаҳон фанида маънавият ва ахлоқ соҳаларининг ўрганилиш даражаси, бу соҳада жаҳон фани эришган ютуқ ва камчиликларни кўздан кечириш;

- Миллий маънавиятимиз тарихида ахлоқ илмига оид яратилган асарлар ва уларнинг мазмун-мундарижаси, Шарқ мутафаккирлари ижодий фаолиятида ахлоқ ва ахлоқий тарбия масалалари, ижтимоий ҳаётнинг маънавий-ахлоқий негизлари хусусидаги қарашларини илмий-назарий таҳлил қилиб, уларнинг ўзига хос хусусиятларини очиб кўрсатиш;

Мавзунинг мақсад ва вазифалари. Ахлоқий фазилатлар ва маънавий камолот омилларини тадқиқ этишда ўтмиш алломаларимизнинг хизматларини англаб етиш ва улар эришган ютуқларнинг бугунги кун учун аҳамиятини, маънавий мерос намуналаридан жамиятнинг маънавий-ахлоқий негизларини шакллантиришда тўғри фойдаланишни ўрганиш;

Инсон маънавий дунёси - нозик соҳа. Ундаги вазиятни осонликча, муайян фармон ёки қарор қабул қилиш билан тузатиб бўлмайди. Уни ўнглаш учун йиллар давомида мунтазам ва сабр-тоқат билан мафкуравий, тарбиявий, маърифий иш олиб бориш, амалий чора-тадбирлар, ҳаётий ўзгаришлар жорий этиш тақозо қилинади. Миллий маънавият миллатнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини қамрайди, уларни яхлит тизимда тутиб туради. Ўтмиш аجدодларимиз мероси бугунги жаҳон даражаси билан уйғунлаштирилса, мамлакатимиздаги воқеа аҳволга татбиқ этилса, ундан келажак куртаклари униб чиқади, келажак сиймоси шаклланади. Шу сабабли ҳам И.А.Каримов Ўзбекистон Президенти лавозимига сайланган дастлабки кунлардан бери халқ маънавиятини юксалтиришга биринчи даражали эътибор қаратиб келмоқда. Миллий мустақиллигимизнинг иккинчи йилида Президент “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” рисоласини эълон қилди. Ушбу китобнинг алоҳида боби “Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари” деб номланди ва унда илк бор халқ маънавиятини ривожлантириш масалалари батафсил таҳлил этилди¹. 1995 йил феврал ойида Ўзбекистон республикаси биринчи чақириқ Олий мажлисининг биринчи йиғилишида

¹ Каримов И.А. Асарлар. 1-жилд, с. 76-85.

Президент И.А.Каримов “Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари” мавзуида катта маъруза қилиб, мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ривожига оид муҳим масалалар билан бир қаторда миллатнинг маънавий такомили йўналишида ҳам янгича ёндошувлар, долзарб муаммоларнинг пухта ўйланган ечимларини халқ намояндалари муҳокамасига ҳавола этди. Унда, аввало, 130 йиллик мустамлака асоратидан қутулиб, қайта қад ростлаган мустақил давлатчилигимизнинг бетакрор қиёфаси очиб берилди. Унинг халқимиз, миллатимиз “тарихий ва маънавий тараққиётининг” самараси, “ўзига хос, ўзига мос маданияти ривожининг” натижаси эканлиги қайд этилди². “Социализм” ғояларининг халқимиз ҳаётига четдан зўравонлик билан жорий этилгани, улар халқимизни манқуртлаштириш учун хизмат қилгани очик айтилди. Президент маърузанинг “Юксак маънавият - келажак пойдевори”³ деб номланган фаслида мустақилликнинг дастлабки тўрт йилида бу соҳада эришган ютуқларни тилга олиш баробарида келажак йўналишларни ҳам батафсил таҳлил этиб берди. “Эндиги асосий вазифа,-деб фикрини изҳор этди юртбошимиз,-кишиларимизнинг мустақил фикрлашга ўрганиши, ўзига ишончининг орта боришидир”⁴. Бунинг учун ҳар биримиз “босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб”, “буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак”⁵. Умуман қайд этиш жоизки, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг деярли ҳар бир нутқида маънавият масаласига эътибор қаратилади, ҳар бир асарида маънавият масалаларига оид муҳим фикрлар, янгича ғоялар олға сурилган.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. 2008 йили “Маънавият” нашриётидан Ўзбекистон Президентининг Ислом Каримовнинг **“Юксак маънавият – енгилмас**

² Каримов И.А. Асарлар. 3-жилд, с. 6.

³ Ўша китоб, с. 33-42.

⁴ Ўша китоб, с. 34.

⁵ Ўша китоб, с. 7.

куч” номли маънавият масалаларига бағишланган алоҳида рисоласи босилиб чиқди. Китоб 4 бобдан иборат бўлиб, “Маънавият – инсоннинг улғайиш ва куч-қудрат манбаидир” деб номланган биринчи бобида **“маънавият”** тушунчаси, маънавиятли ва маънавиятсиз инсонлар, маънавиятни шакллантирувчи мезонлар маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги каби масалалар кенг омма учун тушунарли тилда батафсил баён қилинган⁶. Китобнинг иккинчи боби “Мустақиллик – маънавий тикланиш ва юксалиш” деб аталган ва унда аввало миллий ғоянинг маънавий ҳаётдаги ўрни, мустақиллик даври жамиятимиздаги миллий-маънавий тикланиш ва юксалиш жараёни, тилимиз ва динимиз, миллий ва диний байрамларимиз мавқеининг қайта тикланиши, ислохотларнинг маънавий аҳамияти ҳақида сўз боради⁷. Учинчи бобга “Маънавиятга таҳдид – ўзимиз ва келажагимизга таҳдид” деб ном қўйилган бўлиб, унда маънавият ва маънавий тарбия масалалари бугунги кунда жаҳонда кечаётган глобаллашув жараёнлари шароитида нақадар долзарблашгани ва энди бу масалалар фақат миллий ҳудудда чегараланиб қолмай умумбашарий муаммога айланаётгани таҳлил этилади⁸. Дунёдаги энг буюк жасорат маънавий жасоратдир, деб хулоса қилади И.Каримов “Ватанимиз тараққиётининг мустаҳкам пойдевори” деб номланаган охирги бобда⁹. Президентнинг чуқур ишончига кўра маънавий тарбиянинг ибтидоси ҳар бир инсон қалбига қулоқ тутиш ва кўнглига йўл топишдан бошланади ва бу соҳада зиёлиларимизнинг ўрни ва масъулияти ўта муҳимдир. 1994 йил баҳорида “Маънавият ва маърифат” республика жамоатчилиқ марказини тузиш ҳақида Президентнинг Фармони чиқди. 1996 йил сентябрда ушбу марказ фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида яна алоҳида Фармон бўлди ва унинг асосида Вазирлар Маҳкамаси махсус қарор қабул қилди. 1999 йилга келиб, Республика Маънавият ва маърифат кенгаши ташкил

⁶Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008. С.18-70.

⁷ Шу китоб, с. 71-109.

⁸ Шу китоб, с. 110-127.

⁹ Шу китоб, с. 159.

этилди. 1997 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида Президент И.А.Каримов “Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори” деган мавзуда нутқ сўзлаб, мамлакатимизда таълим-тарбия тизимини тубдан ўзгартириш, уни янги замон талаблари даражасига кўтариш, шу билан ўсиб келаётган авлоднинг келажак ҳаётига мустаҳкам пойдевор яратиш масаласини баён қилиб берди. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов ушбу нутқида ва кейинги маърузаларида ёш авлод тарбиясининг пухта ўйланган ва мукаммал тизимини муҳокамага қўйди. Ушбу режанинг амалга жорий қилиниши, айниқса, 11 йиллик умумий мажбурий таълим ўрнига 9 йиллик умумий ўрта таълим ва 3 йиллик коллеж-лицей таълимининг йўлга қўйилиши балоғат ёшига етиб энди мустақил ҳаётга кириб келаётган йигит-қизларни бугунги кунимиз учун зарур бўлган муайян касб-ҳунарни эгаллаб, келажакка қараб дадил қадам ташлашлари учун реал имконият яратиб берди. 1997 йил 27 август куни қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”га биноан таълим турлари: мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими, олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълим шаклида белгиланди. Олий таълим 2 босқичда: бакалавриат (4 йил) ва магистратура (2 йил) сифатида белгиландики, натижада олий тоифали мутахассисларнинг ҳам ижтимоий-иқтисодий талаблардан келиб чиқадиган даражаланиши вужудга келди. Албатта, Ўзбекистон Президентининг Ислом Каримовнинг ушбу рисоласи¹⁰ ва маънавиятга доир бошқа фикр ва мулоҳазалари алоҳида йирик жиддий тадқиқот мавзусидир. Аммо мазкур тадқиқот якунларини кутмай туриб ҳам, И. А. Каримов асарларини шу йўналишда эътибор билан ўрганиб чиққан одам Президент қарашлари миллий

¹⁰ “Рисола” сўзини охириги пайтларда баъзан русча “брошюра” маъносида ишлатиш ҳоллари учрамоқдаки, бу буткул хато бўлиб, “рисола” деганда ўзбек тилида муайян мавзуга бағишланган алоҳида асар, илмий тадқиқот, яъни монография назарда тутилади. Унинг ҳажми турлича бўлиши мумкин, бу энди мавзунинг салмоғига боғлиқ.

маънавият назариясини шакллантириш йўлида ўқ томирларни аниқ ва муайян кўрсатиб берганлигига амин бўлади. Шундан келиб чиқиб, ушбу китобдаги мавзуларни бугунги кун нуқтаи назаридан ёритиш жараёнида назарий замин сифатида асосан Президент И. А. Каримов асарларида билдирилган фикр ва хулосаларга таянилди.

1.БОБ ИСЛОМГАЧА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ ТАКОМИЛИ

1.1. Исломгача маънавият . Инсон маънавиятининг илк шаклланиш жараёни

Миллий маънавият, аввало, тарихий ҳодисадир. У бир кунда, бир йилда, балки ҳатто бир асрда ҳам мукамал шаклланмайди. Ўрта Осиё халқлари тарихининг ибтидоси асрлар қаърига сингиб кетган бўлиб, улар босиб ўтган неча минг йиллик маънавий камолот пиллапояларини аниқлаш бугун учун муҳим муаммодир. Аммо миллий маънавият тарихи билан сиёсий, ижтимоий, ҳатто маданий ҳаёт тарихи орасида муҳим фарқли жиҳатлар мавжуд. Аввало миллий маънавият тарихи миллатнинг маънавий такомил жараёни билан боғлиқ. Унда баъзан асрлар кунларга, ва аксинча, кунлар асрларга тенг бўлиши мумкин. Миллатнинг маънавий камолоти замонда, яъни унинг бутун тарихи давомида юз беради, аммо у баъзан шиддат билан юксалиб борса, баъзан эса маълум даражада таназзулга юз тутиши ҳам мумкин. Бир нарса аёнки, тарих ҳодисалари, шахслар, воқеалар ўтиб кетади, моддий маданият унсурлари емирилади, маънавият эса юксалиб, бойиб, тобора кенгроқ кўлам ва теранрок мазмун касб этиб бораверади. Миллатнинг аксарияти маънавий таназзулга юз тутган фожеий шароитларда ҳам миллий маънавият йўқолмайди, кўлам ва мазмунда ўзи етишган камолот босқичини йўқотмайди. Чунки бунинг учун аждодлар яратган барча маънавий меросни маҳв этиш, инсонлар хотирасини, ҳатто ирсий хотирани ҳам барбод қилиш керак. Ундай кундан Аллоҳ ўзи асрасин!

Демак, миллий маънавият ҳодисаси ҳам тарихий (ўтмиш тарих жараёнида юз бериб борган), ҳам бугунги кунда мавжудлигини сақлаб турган кўпўлчамли воқеликдир. Алберт Эйнштейн кашф этган тўрт ўлчамли (замон ва маконда бир пайтда мавжуд бўлган) воқе олам ушбу маънавий олам бўлса ажаб эмас. Балки маънавий олам ўлчамлари чексиз бўлиб,

тўрт ўлчамли қолипга ҳам сиғмас. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари ўлкамиз халқлари маданий тараққиёт жараёни билан бевосита боғлиқ ва ушбу сахнда юз берувчи ҳодисадир. Фақат маданий тараққиёт ўта мураккаб тарихий ҳодисалар мажмуини ташкил этса, маънавий камолот босқичларини белгилашда, биз улардан бугунги кунгача ўз долзарблигини сақлаб келаётган асосий ўзак унсурларни ажратиб олоғимиз керак бўлади. Аввал бошдан тан олиш лозимки, яхлит тарихий-маънавий жараённинг ҳар қандай таснифи шартли ва нотўлиқдир. Аммо бу борада қандайдир ўзак томирлар, асосий бўғинлар ажратиб олинмаса, умуман илмий мулоҳаза юритиб бўлмайди. Шу сабабли шартли равишда миллий маънавиятимизнинг неча минг йиллик такомилини уч йирик даврга ажратиб кўздан кечиришни мақбул билдик: Уларнинг биринчиси **ибтидоий жамоа** (Ибн Халдун ибораси билан “бадавия жамоаси”) даврида инсон маънавиятининг илк шаклланиш жараёнини ўз ичига олиб, уни **энг қадимги маънавият босқичи** дейиш ҳам мумкин. Қуръони каримнинг “Тин” сураси 4-оятида айтилади: ”Лақаҳ халқна-л-инсана фи аҳсани тақвим. Сумма рададнаҳу асфала сафилин...”. (сўзма-сўз таржимаси: ”Дарҳақиқат, биз инсонни энг кўркем шаклу шамоийлда яратдик. Сўнгра уни асфала софилинга қайтардик...”. ”Асфала софилин” сўзи “энг тубан ҳолат” деб таржима қилинади). Аллоҳ таоло инсонни яратар экан, унга ниҳоятда улуг рисолат тақдир этди, аммо жаннатдан ерга тушган инсон камолот йўлини энг тубан ҳолатдан аста-секин юксак маънавий уфқларга интилиш билан бошлади. Инсон маънавий камолотида энг узоқ давом этган босқич **тош асри** бўлиб, бу даврда инсон ва табиат орасидаги муносабат ниҳоятда яқин бўлган. “Авесто”нинг бизгача сақланиб етиб келган тўрт қисмидан бири “Вендидад” китобининг иккинчи бобида Жамшид (асли Йима вахишта - гўзал Йима) ҳақидаги асотир (миф) баён қилинади. Ушбу асотир мазмуни қуйидагича: Бутун оламлар парвардигоридан Зардуштга пайғамбарлик рутбаси иноят бўлгач, у тангрига мурожаат қилиб сўрайди: ”Эй, бутун дунёнинг яратувчиси, муқаддас

зот Ахура Мазда (Олий билимлар эгаси)! Сен мендан илгари инсонлардан қай бири билан суҳбат қилгансан, кимга илк бор Ахура Мазданинг муқаддас динидан таълим бергансан!”Олий билимлар эгаси бўлмиш ягона тангри унга шундай жавоб қилади:

“Эй, Ҳақ бандаси Зардушт! Сендан илгари мен илк бор инсонлардан Йима (Жамшид)га, чорва ва йилқи подалари эгаси ўшал гўзал инсонга хабар йўлладим. Мен унга: “Эй, Вивахванта ўғли гўзал Йима! Сен менинг динимни ўрганиб, уни ҳимоя этишга тайёргарлик кўргин”, дедим. Аммо, эй, Зардушт, ул гўзал Йима шундай жавоб қилди:”Мен бундай вазифа учун яратилмаган бўлсам, ўқимаган бўлсам, мен дин-эътиқодни чуқур ўзлаштириш ва ҳимоя қилишга қодир эмасман”. Шунда, эй, Зардушт, Мен - Ахура Мазда - унга буюрдим: “Агар сен, эй, Йима, менинг динимни ўзлаштириш ва ҳимоя қилишга тайёр бўлмасанг, унда мен яратган дунёни обод қил, кенгайтир. Сен ушбу ер юзини ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга ва бошқариб туришга масъул бўл!” Ва, эй, Зардушт, ул гўзал Йима менга жавоб қилди: ”Мен сен яратган дунёни обод қиламан, уни кенгайтираман, уни ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга, бошқариб боришга мен тайёрман.”¹¹ Шундан сўнг 900 йил давомида Йима (Жамшид) ер юзини обод қилиб, турли ҳунарларни жорий қилди. Бой моддий маданият бунёд этилди. Аммо умрининг охирида Жамшид ютуқлардан ғурурланиб кетиб, кибрга берилди. Ўзини “яратувчи” эълон қилиб, бутун халқдан ўзига сажда қилиш, сиғинишни талаб қила бошлади. Шунгача, ривоят қилишларича, ўлим ҳам, касаллик ҳам, совуқ ҳам, очлик ҳам бўлмаган экан. Жамшид ўзини “худо” деб эълон қилгач, ер юзига ўлат тарқайди, очлик ва қаҳратон совуқ бошланади. Ва шундан кейин даҳшатли ёвуз куч - Ажи Даҳақа юртга бостириб кириб, ўз ҳукмронлигини ўрнатган ва минг йил юртни зулмат қоплаган экан.Қуръони карим Ҳақни ботилдан ажратиш учун нозил этилган китоб бўлиб, шу сабабдан Фурқон (фарқлаб берувчи) деб ҳам аталади. Унда ҳақиқатлар баъзан жуда

¹¹

Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литератур. М.-«Наука»-1972, с. 50-51

киска, баъзан бир ишора билан эслаб ўтилган. “Авесто” китобида эса инсон аклий такомилидаги асотир тафаккур босқичи ифодасини топган. Шу сабабли ундаги воқеалар баёни ҳам асотир (миф) шаклида бўлиб, тарихий воқелик ўзига хос талқин этилади. Қандай бўлганда ҳам Алишер Навоий қаҳрамони Аждаҳо (Ажи Даҳақа)ни енгиб ўтган биринчи манзил ёки “Авесто”га кўра Жамшид даври шартли равишда аجدодларимиз маънавий камолотининг биринчи босқичи - **тош асрига** ишора, деб қабул қилиш жоиздир. Бу давр қанча муддат давом этгани ҳақида ҳозир фанда турли баҳслар кетмоқда, лекин бир неча минг йиллар давом этгани шубҳасиз. Бу даврда инсон турли тош қуроллар яшаш ва улардан фойдаланишни ўрганди, камон ва ўқ ёй, ибтидоий сопол идишлар кашф этилди, ибтидоий чорвадорлик ва деҳқончилик шаклланди, илк уй ҳайвонлари ва маданий ўсимликлар пайдо бўла бошлади. Бу даврда аجدодларимиз аста-секин **табиат ва инсон аро уйғунлик мавжудлигини ҳис эта бошлашди, яратувчилик меҳнати завқини туйишди.** Ушбу маънавият унсурлари “Авесто” матнлари таркибида ўз аксини топган. “Авесто” матнлари Ғарбий Европа, Сибир ёки Африка, Жанубий Ҳиндистон минтақалари шароитини эмас, бевосита бизнинг минтақа иқлими, оби-ҳавоси, ер-сув шароитида табиат ва атроф-воқеликка нисбатан инсон онгида шаклланиши мумкин бўлган муносабатларни акс эттиради. “Авесто” матнлари мазмунидан биз ота-боболаримизнинг она заминга, халқимиз учун асосий тириклик манбаи бўлган оқар сувга, оловга ихлоси, эъзозини аниқ ҳис қиламиз. Яна амалий яратувчилик фаолияти, айниқса, ерга ишлов бериш ва чорва ҳайвонларини парваришlash, аجدодларимиз тарафидан ниҳоятда муқаддас бир юмуш, олий ибодат деб қабул қилинганининг ҳам гувоҳи бўламиз. Дарвоқе, ибодат масаласи. Ушбу масалага келганда илк инсоният кўп адашди, тўғри йўлни идрок этиш жуда қийин бўлди, масалан, даставвал инсон табиатдаги айрим буюмлар ёки ҳодисалар қудратини аниқлай олмай, уларга сиғина бошлади, ҳозирги замон Европа фанида “фетишизм” деб ном олган янглиш эътиқод шакли пайдо бўлди. Жамшид

фожиаси биринчи - тош даври маънавиятидаги ноқислик натижасидир, янги маънавий босқичга ўтиш эҳтиёжидан туғилган инсон онгидаги бўҳрондир. Инсонни бу бўҳрондан қутқариш учун яна ваҳий лозим бўлган. Назаримизда, ибтидоий одам шуурини илк бор илоҳий нур ёритган.

Шундайқилиб,

инсониятасантошқуруллариданфойдаланганилкибтидоийжамоадавриаждодларимизмаънавийтакомилидажудамухимбосқичбўлиб,

Туркистонўлкасиҳудудидакамонваўқ-ёйихтироқилинган 10-12 мингйилилгаригиўтмишданбошлаб, бирнечамингйилларниўзичигаолади. Унинг сўнгги 4-5 мингинчи йилларидан суғориш асосидаги деҳқончилик ва уй ҳайвонларини махсус парваришlashга асосланган чорвадорлик фаолиятининг дастлабки шаклланиш жараёнлари ривож олди ва шу билан боғлиқ равишда **бу даврдаги инсон руҳида унинг ҳаёти учун муҳим бўлган Она табиатга меҳр, ер, сув, оловни эъзозлаш, яратувчилик меҳнатини улуғлаш каби маънавий фазилатлар пайдо бўлди.** Бунинг излари биринчи навбатда минтақамизда илк бора яратилган мукаммал ёзма манба “Авесто” китобида ўз аксини топгандир.

1.2. Илк шаҳар жамоаси маънавияти.

Тарихан биринчи зиёлилар - пайғамбарлардир. Чунки улар ўздаври ижтимоий муҳити шароити даму айяну стозлар мураббийлиги да му айяну матнлар да битилган муназзам билимлар тизимини ўзлаштиришим конига эга бўлмаганлар. Уларга Олий ҳақиқат сирлари бе восита ва ҳийтар зидану зулётган. Минтақа мизанъаналари да Муҳаммад (с.а.в.) гача неча минг набиварасу ллар, юзла билоҳий китоб ва суҳуфлар но зил бўлгани қайд этилади. “Авесто” дато ша с римаънавияти ун сурлари акс этгани никўрдик. Аммо бу китобда улар асоти р кўриниши да акс этган ўтмиш хотиралари, холос. “Авесто” маънавияти нинг асл моҳияти улар да эмас. “Авесто” китоби да аجدодлар имиз нинг неча минг йиллик маданий мероси ўз аксини топган. Аммо унинг яхлит тизимга уюшуви, биз гача етиб келган асос моҳияти Зардушт номи билан боғлиқ. Зардушт “гоҳ”лари неча минг йиллар да вомида уни табаррук тутган инсонлар томонидан илоҳий ваҳий, деб тан олиб келинди. Бугун бу ҳақда аниқ бир нарс а дейиш имкондан ташқари. Қуръони карим да Зардушт пайғамбар сифати да, “Авесто” ёки унинг узвий бир қисми илоҳий китоб сифати да эсга олинмаган. Аммо шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, илоҳий китобда Зардушт ёлғон пайғамбарлар сифати да фош этилган эмас, “Авесто” ҳақида ҳам махсус раддия билдирилмаган. Ушбу сир ёлғиз Аллоҳга аён. Биз эса ақлимиз етган даража да мулоҳаза юрита миз.

Ҳар қандай бўлган да ҳам Зардушт гоҳлари “Авесто” матнининг умумий руҳидан маълум даража да фарқ қилиши алла қачон ушбу соҳа бил имдонларининг диққатини тортган. “Авесто” матнларининг кўпчилик қисми, юқори да айтиб ўтгани миздек, инсоният онги таком или да асоти р тафаккур босқичини акс эттиради. Зардушт “гоҳ”лари эса **тавҳид го ялари** асосига қурилган, яъни олам ва коинотнинг ягона Парвардигоридан хабар беради, уни Олий ва муқаддас (аниқроғи, мутлақ) билим эгаси - Ахура Мазда деб улуғлайди. Шундан келиб чиқиб, иккинчи босқич ибтидоси да ҳақиқат да ҳам илоҳий калом

(илоҳий нур) турган эмасмикан, деган тасаввур пайдо бўлади. Тош асри, ҳатто Бронза асри одами ҳам ўз-ўзидан Коинотни ҳис қилган, Коинот сирини ўша даврда англаб ета олган деб ўйлашга ақл бовар қилмайди. Зардушт “гоҳ”лари эса коинотдан, чексиз борлиқ ва унинг моҳиятидан сўзлайди, бир сўз билан айтганда, “ғайб сири”дан огоҳ этади. Зардушт таълимоти қайси замонга, қай тарихий муддатга тўғри келади, деган саволга ҳануз бир хил аниқ жавоб йўқ.

Юқоридаги илоҳадан ҳаммаълум бўладики,

Қадим Юнон ва Рим маданияти вакиллари Зардушт тариҳатто Троя урушидан 5-6 минг йил қадим ўтган деб ҳисоблаганлар. Дарҳақиқат, Зардушт “гоҳ”лари тил жиҳатидан “Авесто”нинг асотири тафаккур акс этган қисмидан қадимийроқдир. Бу Зардуштнинг тафаккурда ўз замондошларидан бир неча аср ёки минг йиллар илгарилаб кетиб қолганини англатадими ёки “гоҳ”лар матни ваҳий бўлиб, Зардушт пайғамбарлик рутбасига сазовор этилганми? Бу саволларга жавоб топиш имкондан ташқари. Аммо бизнинг минтақада милодий эрадан 3-4 минг йил илгари ҳозирги Туркменистон ҳудудида ва милоддан илгари XVIII-XVII асрлар Жанубий Ўзбекистонда илк (ибтидоий) шаҳар жамоалари пайдо бўла бошлаганини археологларимиз далиллаб беришди. Туркменистон жанубида Намозгоҳтепа, Олтинтепа, Ўзбекистонда Сополлитепа, Жарқўтон ёдгорликлари бу илк шаҳар маданиятининг намуналаридир. Металлургиянинг кашф этилиши, тош қурооллар ўрнини мис ва бронза қурооллари эгаллай бошлаши, тарихчилар шаҳодатига кўра, илк шаҳар жамоалари пайдо бўла бошлаган даврга тўғри келади. Бу босқичда ўтроқ деҳқончилик асосида вужудга келган доимий манзилгоҳлар аста-секин илк шаҳарлар даражасига қараб юксалиб борди. Шаҳарда ҳунармандчилик ривожланиб, турли касбдаги кишиларнинг алоҳида маҳаллаларга бирикуви юзага келди. Минтақамиз ҳудудидаги қадимшуносларнинг кашфиётларига таянган ҳолда исломгача аجدодларимиз маънавий камолотининг иккинчи босқичи бугунги кундан камида 4-5 минг йил илгари бошланиб, то Искандар Мақдуний замонигача ёки, аниқроғи, Эронда

Ҳахоманишийлар (Ахмонийлар) сулоласи империя тузган VI асргача давом этгани ҳақида тахмин қилиш мумкин. Бу босқич дунёни асотир тафаккур доирасида яхлит тасаввур қила бошлаш даври бўлди. “Авесто” китоби ушбу тасаввурнинг меваси, ҳосиласидир. Бу даврда қадим Дажла ва Фурот дарёлари оралиғида (Месопотамияда) ҳамда Нил дарёси қуйи оқимида қудратли ёзма маданият яратилди, илк давлат тизими шаклланди. Аجدодларимиз бир пайт ўша йирик давлатлар билан турли муносабатларга киришганлар. Улар яратган “Авесто” маданияти маънавий мазмунига кўра, шумер ва аккад тилларида Бобил ва Ашшур давлатлари ҳудудида яратилган асотир маданияти ёдгорликларидан асло кам эмас, балки ортиқ бўлиши мумкин. Аммо, афсуски, Искандар Мақдуний босқини туфайли юртимизнинг энг қадимги ёзма ёдгорликлари шафқатсиз йўқ қилинди, бизгача мукаммал етиб келмади. Бизнинг бу давр ҳақидаги тасаввурларимиз “Авесто” китобидан бизгача етиб келган жузвлар (қисмлар), ўзга ўлкалар қадим ёзма маданият ёдгорликлари ичидаги маълумотлар ва археологик топилмаларни қиёсий ўрганиш натижасидагина шаклланиб бормоқда. Бу даврда илк шаҳарлар маданияти вужудга келди, турли ҳунарманд тоифалари ажралиб чиқа бошлади, яхлит эътиқод юзага кела бошлади, инсон илк бор Коинот нуридан бевосита баҳраманд бўлди. Асотир тафаккурни, қабилачилик хурофотларини енгиб ўтишга илк қадам - иккиланиш, тойишлар билан оғушта биринчи тетапоя қадам - қўйила бошланди. “Авесто” китобида акс этган воқелик яхлит олганда кўпроқ шу даврга мос келади. Бу даврнинг энг буюк **маънавий ютуғи** илк бор, гарчи асотир тафаккур билан қоришиқ бир даражада бўлса ҳам боболаримиз руҳида **илм ва имон уйғунлиги** шакллана бошлагани, дейиш мумкин. Агар “Маздаясна”, “Ахурамазда” сўзларида яширинган маъноларни Қуръони карим «Бақара» сурасининг 255-ояти («Оят ал-курси») мазмуни билан маълум даражада мувофиқ келишига эътибор қиладиган бўлсак, ўша пайтда ҳам инсоний билимлар манбаи ёлғиз илоҳий боқий билим деб тасаввур қилинганини

сезамиз. Аммо у даврлар одамнинг аксарияти асотири тафаккур даражасида дунёни тасаввур қилганликлари сабабидан, Зардушт “гоҳ”лари (муножотлари)даги тавҳид ғоялари мушриклик адашувлари билан қоришиб кетди.

“Маздаясна” эътиқодининг ахлоқий тамал тоши – **“эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал” бирлиги** қондаси ҳам шу даврдан келаётган яна бир улуғ маънавий қадрият дейиш мумкин. Миллий давлатларнинг шаклланиши бошлаши миллатнинг шаклланиши билан бевосита боғлиқ ҳодиса. “Авесто” маданиятининг тугал шаклланиши милoddан илгариги VII-VI асрларда якунланган ва балки шу даврларда ёзма матнга қўчган бўлса эҳтимол. Ҳар ҳолда Искандар Мақдуний ўлкамизга келганда “Авесто”нинг тўлиқ ёзма матни мавжуд бўлганлиги турли қадим китобларда қайд этилади. Бизнинг минтақада илк давлатчиликнинг юзага келиши ҳам ушбу даврларгача бошланган бўлиб, “Авесто” матнларида илк давлатчиликка оид атамалар ва тушунчалар учраши бежиз эмас. Аммо “Авесто” китобининг тўлиқ шаклланиш даври бўлган **бронза асри** бошларида асосан, юқорида эслаб ўтганимиз, илк шаҳар-давлатлар мавжуд эди. Улар атрофида эса хануз кичик уруғ жамоалари, қабилалар алоҳида-алоҳида, гуруҳ-гуруҳ бўлиб истиқомат қилардилар. Аста-секин ўзаро яқин жойлашган турли ўлкалар аро маданий, иқтисодий, сиёсий алоқалар вужудга кела бошлади. “Авесто” китобида Олий тангри Ахура Мазда яратган ўлкалар Ариана Ваэжа (Хоразм), Гава (Сугдиёна), Моуру (Марғиёна), Бахди (Бохтар ёки юнонча шаклида Бактрия), Нисая (Ниса - Парфия пойтахти), Ҳаройва (Ҳирот) ва бошқаларни санаб ўтилиши “Маздаясна” эътиқоди дастлаб тарқалган ушбу ўлкалар ягона маданий минтақа, кейинча Мовароуннаҳр ва Хуросон деб аталган сарҳадни ташкил этганлиги маълум бўлади. Шимолда Хоразмдан жанубда Шимолий Ҳиндистонгача, ҳозирги Эроннинг шимоли-шарқидан Фарғона водийси, Еттисув ўлкасигача, Афғонистон чегаралари эса деярли тўлиқ ушбу ҳудуд ичида жойлашгандир. Ушбу минтақа миқёсида шаклланган маданий-маънавий

муҳит аста-секин ўз чегараларини кенгайтириб бориб, бутун Эрон ва Озарбайжонга тарқалди. Эрон ҳудудида зардуштийлик эътиқодига таянган буюк империялар таркиб топди ва улар орқали бу таълимот Месопотамия (яъни Дажла ва Фурот дарёлари оралиғи, ҳозирги Ироқ ва Сурия, қадимги Бобил ва Ашшур), Арабистон ярим ороли, Кичик Осиё (ҳозирги Туркия, қадимда Византия), ҳатто қадим Юнон ва Рум (ҳозирги Италия) чегараларига етиб бориб, ўз таъсирини кўрсатди. Аммо Зардушт ғоялари қадим Юнонда илм-фаннинг ривожига хизмат қила бошлаган бир пайтда бизнинг минтақа халқлари бошига кўп кулфатлар ёғилди. Аввало, Эронда салтанат ўрнатган Ахмонийлар (Ҳахоманишийлар - Куруш, Доро ва бошқалар) қадим Турон юртига кетма-кет босқинлар уюштирдилар. Сўнг Юнонистондан Искандар Мақдуний лашкар тортиб келди. Иккинчи томондан, Хитой ҳоконлари гоҳ жосус юбориб минтақа халқлари орасида низо чиқарар, гоҳ ўзи қўшин тортиб келиб, Шарқий Туркистон ва Фарғона водийларини босиб олишга уринар эди. Яъжуж-маъжуж (ёки жуан-жуан)лар шимолдан ҳужум уюштириб турардилар. Энди кичик шаҳар-давлатлар ёки эркин қабила иттифоқлари етарли бўлмай қолди, минтақа халқлари ўз кучли ва бирлашган империясини тузиш заруратини ҳис қила бошладилар. Минтақадаги кичик давлатлар ўрнида милоддан олдинги III асрдан бошлаб хуннлар ҳарбий демократик иттифоқи, сўнгра Кушонлар империяси дунёга келди. Шарқий хунн ҳукмдорлари Хитойгача етиб борган бўлсалар, Фарбда улар Баламир (374-400), Юлдуз (400-410), Аттила (434-453) каби номдор лашкарбошилар тимсолида бутун Рим империясини ларзага солдилар. Кушонлар империяси милодий эра бошларида ҳозирги Шимолий Ҳиндистон ва Турон ўлкаларини ягона ҳудудга бирлаштиришга муваффақ бўлдилар. Бу икки йирик давлатчилик тажрибаси туркий халқлар иштироки билан бўлган бўлса, кейинроқ бориб туркий элат ўз мустақил империясини тузишга муваффақ бўлди. Миллатнинг ўз-ўзини англаб етиши шу тариқа амалга ошди. Милодий эранинг V-VI асрларидан бошлаб, гуллаб яшнаган пайтларида Қора денгиз

бўйлари ва Дунай соҳилларидан то Жанубий Сибир ва Мўғулистон ерларигача, Волга бўйлари ва Ўрол тоғи этакларидан ҳозирги Шимолий Афғонистонгача ҳукмини юритган Буюк турк хоқонлиги (ёки Кўк турк хоқонлиги - “кўк” бу ўринда “осмоний”, “мукаддас” маъноларини англатади) шаклланди. Бу улуғ империя гоҳ юксалиш ва гоҳ таназзул даврларини бошдан кечириб, то милодий эранинг VIII асри бошларигача мавжуд бўлди. Ушбу даврда умумтурк адабий тили шаклланди, ҳарбий демократия қонунлари аста-секин барқарор давлатчилик қоидаларига айлана борди, махсус туркий ёзув ишлаб чиқилиб, бой адабий ёдгорликлар дунёга келди. Уларнинг жуда кўпчилиги бизгача етиб келмаган бўлиши мумкин, аммо етиб келганларининг ўзини олганда ҳам жиддий маънавий бойлик яратилганлиги ҳар қандай шубҳадан холидир. “Ўғузнама”, “Култегин битиклари”, “Тўнйуқуқ битиги”, “Билка қоғон битиги” сингари йирик тарихий-бадий асарлар ўша давр аجدодларимиз тафаккур тарзи, орзу-армонлари, маънавий камолот даражасини акс эттиради. Бизнинг назаримизда, ушбу тош битиклардаги энг муҳим мавзу Ватан ва миллат, мустақил давлатчилик ғояларидир. Улар битик муаллифлари Йўллик тигин, Тўнйуқуқ ва бошқалар қалбида юксак эҳтиросларни туғдирган ва бу туғён уларни ўқиган бугунги китобхон дилига ҳам бундан 12 аср бурун қандай бўлса, худди шундай таъсир кўрсата олади. **Будуннинг** (яъни, ўша давр тилида - халқнинг) бутунлиги, юртбошининг оқиллиги ва тадбиркорлиги, баҳодирлар шиддати ва шижоати бугунги кунимиз учун ҳам ибрат ва намуна бўлгуликдир.: Ушбу битиклар мазмунидан туркий элат исломдан олдиноқ яхлит бир халқ сифатида ўзлигини таниб олганини ойдин ҳис қиламиз ва ислом давридаги туркий сулолалар юксалишининг маънавий омиллар ва асосларга эга эканлиги аён бўлади. Бу пайтда туркий халқлар ягона Тангрига эътиқод қилишган. 716-720 йиллар орасида ёзилган “Кичик Култегин битиги” шундай шиддат билан бошланади:

Тангри тоқ. Тангри инояти билан

Турк Билка қоғон бу ерга ўлтурдим.
Сўзимни тугал эшитгил.
Оға-иниларим, ўғлоним,
Бирлашган улусим, будуним,
Ўнгдаги ҳоким, катта беглар,
Сўлдаги буйруқ тарқатувчи беглар,
Ўтуз
Тўқуз ўғуз беклари, будуни
Бу сўзимни яхшилаб эшит,
Қаттиқла тингла.¹²

Бу сатрларни 716 йилда тахтга ўтирган Билка қоғон номидан унинг жияни, буюк саркарда Култегиннинг набираси улуғ шоир **Йўллуғ тигин** (тигин – туркийда “шаҳзода” маъносини билдиради) ёзмоқда. Бу Ватан ва миллат фидойиси ўз аجدодлари, бобоси ва амакисининг шонли курашларига бағишлаб ёзган йирик марсия-достонларида миллат ва халқ бошини қовуштириш учун ўз ҳаётини тиккан баҳодир ва тадбиркор юрт улуғларини мадҳ этди, улуснинг бош манфаати, миллий давлатнинг етакчи ғояси нима эканлигини ёрқин сатрларда ифодалаб берди:

Турк будунини бириктириб,
Эл тутунмоғингизни бунда битдим.
Янглишиб парчаланишингизни,
Яна бунда битдим.
Не-не сўзим эса,
Мангу тошга битдим.
Уни кўра билинг,

¹² А.Қаюмов. Қадимият обидалари. Т. 1972, с. 134 (Матн таржимаси баъзи ўзгаришлар билан берилмоқда)

Эндиги турк будуни, беклар.¹³

Истеъдодли саркарда Култегин турли туркий қабилаларни ягона халқ сифатида бирлаштириш учун бутун умрини фидо қилди, Турк хоқонлигининг охирги хукмдорларидан бўлмиш акаси Билка қоғон салтанатини боболари бошқарган доврўғли юрт худудларида сақлаб қолиш учун тинмай турли бузғунчилик тамойилларига қарши аёвсиз жанглар олиб борди. Йўллуғ тигин буюк боболари тимсолида элни ватанга муҳаббат, миллатпарварлик руҳида тарбия қилишга интилади, юрт тинч, халқ ҳаёти фаровон бўлиши учун давлатни бошқарувчилардан, беклардан ва оддий аҳолидан қандай маънавий фазилатлар талаб этилишини улуғ хоқонлар давридан намуна келтириб кўрсатиб беради:

Билка қоғон эрмиш,

Алп қоғон эрмиш,

Буйруқчилари ҳам билка(бўлғон бўлса) эрмиш,

Алп бўлган бўлса эрмиш.

Беклари яна, будуни яна тўғри эрмиш,

Шунинг учун анча қўл тутган бўлса эрмиш.¹⁴

Демак, хукмдорнингасосийфазилатибилимли, фаросатли,
шубиланбирпайтдашижоатливамардбўлса, лашкарбошилар,
амалдорларҳамшундайбўлса, беклар, оддийфуқаролармиллатваВатангасодик,
тўғрисўз, гапибиланамалибиржойданчиқадиганбўлсамамлакатюксалар,
элфароғатдаяшарэкан. Агархукмдорларэлнийўйламаса, халқтўғрийўлдантойса,
юртхароббўлиб, миллатўзгаларасоратигагирифторбўларэкан.

¹³ Ўша китов, с.137

¹⁴ Ўша китов, с.139-140

Буазалий ва абадий маънавий кадриятлар бугунги кунимизда ҳам ўз долзарблигини сақлаб келаётгани Ўзбекистон Президентининг қаторасарларида ўз акс-садосини топиб келмоқда. Бундан 1300 йилилгари Йўллиғтигин, Тўнйуқуққа бимиллатучункайғурган шоирлари бўлган эл ўзлигини ҳеч қачон йўқотмади, даҳрнинг минг бир балолари даномончи қибяна юксала веради.

II. БОБ ИСЛОМ МАДАНИЯТИ ДОИРАСИДА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ ВА ЯНГИ ДАВРДА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ ТАКОМИЛИ.

2.1. VIII-IX асрларда ислом минтака маданиятининг ташкил топиши ва Алишер Навоий маънавияти.

642 йилда охириги Сосоний Йездигерд III Наҳованд яқинидаги жангда енгилиб, Хуросонга қочди. 674 йилда араб қўшини биринчи марта Амударёни кечиб ўтиб, Бухорога кирди. Қутайба ибн Муслим (705-717) даврида Мовароуннаҳр араблар томонидан асосан ишғол қилинди. Агар тарихий воқеликни тўғри идрок этадиган бўлсак, бу даврга келиб қадим Турон ўлкасида муайян сиёсий парокандалик ҳолати ҳукм сураб, турли кичик ҳукмдорлар бири-бири билан олишиб ётар, Буюк Турк хоқонлиги таназзулга юз тутиб, туркий ва эроний қавмлардан бири арабларга кескин қаршилиқ кўрсатса, иккинчиси мурасасозлик йўлини тутарди. Барибир босқинчиликка қарши миллий-озодлик кураши тўхтамади, Ислом дини ҳам даставвал маҳаллий халқ онига жуда қийинчилик билан сингиб борди. Аммо илғор тавҳид эътиқоди эски хурофий ақидалар устидан аста-секин ғолиб келиши табиий эди. Бир қатор туркий ва эроний қавмлар араблар билан ягона эътиқод асосида иттифоқлашув йўлини тутишга мойил бўлиб борардилар. Фақат уммавий халифалардан аксарияти маҳаллий Ажам халқларини араблар билан тенг кўрмаслик сиёсатини тутар ва бу билан халқларнинг ихтиёрий равишда имон келтиришларига маънавий жиҳатдан тўсқинлик қиларди. Бу орада Расулуллоҳнинг қариндош ва авлодлари, биринчи навбатда, куёвлари ҳазрати Али (разияллоҳу анҳу) ва амакилари ҳазрати Аббос (разияллоҳу анҳу) авлодлари номидан халифалик тахтига даъвогарлик бошланди. Аббосийлар ўз мақсадларига эришиш учун Хуросон ва Мовароуннаҳрдан ёрдам истадилар. Асли ажамлик Абу Муслимни имом

Иброҳим кулликдан озод қилиб, Хуросонга Аббосийлар фойдасига тарғибот олиб боришга жўнатди. Абу Муслим жуда тез вақт ичида ажам халқларидан катта қўшин тўплаб, Уммавийларга қарши кураш бошлади ва 750 йилда Уммавийлар сулоласи йўқ қилиниб, Аббосийлар халифалик тахтига ўтирдилар. Абу Муслим қўзғолони ғалабаси минтақа тарихида ҳал қилувчи ўзгаришларга олиб келди. Аббосийлар ажам халқлари билан ҳамкорликда ғалабага эришдилар. Ғолиб қўшин таркибида араблардан кўра ажамликлар, яъни форс ва турклар кўпроқ эди. Хорун ар-Рашид замонидан халифанинг шахсий қўриқчилари туркий халқ вакилларидан, сарой котиблари ва вазирлар кўпроқ эроний халқ намоёндаларидан тайинланадиган бўлди.

Шундайқилиб, VIII аср кириб келди - араб, IX аср бошларидан минтақанинг учбуюк халқи - араб, форс ва туркий элатлараросиёсий қудратда ўзига хос мувозанат ҳолати вужудга келди. Исломнинг асл ғояси - мусулмон умматининг тенглиги амалда жорий бўлишига воқеъ имкон туғилди. Шу даврдан бошлаб минтақа халқлари орасида ислом динининг нуфузи тез оша бошлади. Ислом минтақа маданиятининг шаклланиш жараёнини шу сабабларга кўра VIII аср ўрталари - Абу Муслимнинг Уммавийлар устидан ғалабаси ва Аббосийлар халифалиги ўрнатилишидан бошлаш мақбул кўринади. Ушбу минтақа маданияти XIII аср бошларигача шиддат билан юксалди, мўғуллар босқини бир муддат маданий тараққиётга монеълик қилган бўлса ҳам, барибир, XVI аср бошларигача минтақада маънавий юксалиш давом этди. Аммо XVI аср бошларида юз берган катта сиёсий ўзгаришлар натижасида буткул ўзгача ҳолат вужудга келди. Кичик Осиёда Усманийлар, Эронда Сафавийлар, Мовароуннахр ва Хуросонда Шайбонийлар, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласи бир неча юз йилга мустаҳкам ўрнашиб, яхлит ислом маданий минтақаси ўрнига алоҳида давлатлар ҳудудида миллий-маданий ўзига хослик шакллана бошлади. Ўзаро таъсир маълум даражада сақланиб қолган бўлса ҳам, аста-секинлик билан

минтакавий умумийликдан кўра миллий ўзига хосликлар қуввати ошиб борди. Бироқ бу ҳолат дарҳол билингани йўқ, балки бир неча юз йилларга чўзилган жараён бўлди. Айтиш мумкинки, XX аср бошларида ҳам Шимолий Африкадан Шарқий Туркистонгача, Волга бўйларида Бенгалиягача ёйилган ислом минтақа маданиятининг йирик ва нуфузли намояндалари бир-бирларини билар, ўзаро ижодий-маънавий ҳамкорлик ришталарини узмаган эдилар. Буюк Британия ва Россия империализми ҳам уҳдасидан чиқмаган ниятга Шўро ҳукумати эришди - қадим Туронзамин халқларининг қўшни халқлар билан неча минг йиллик маданий-маънавий алоқаларини чўрт узиб ташлади, нафақат қўшнилар билан, балки ўз ўтмиш маданияти билан ҳам бевосита муносабатда бўлиш имконини кескин камайтириб, миллий маънавиятимизни ғарибликка маҳкум этди. Мана энди бугунги мустақиллик шароитида биз неча йиллар кўзимиздан яширин бўлган улкан маънавий захираларни янгидан кашф этмоқдамиз.

Ислом минтақа маданиятининг энг юксак қадрияти тавҳид эътиқодини бутун қудрати, мазмуни, амалий моҳияти ва кўлами билан англаб етиш минтақанинг илғор зиё эгалари учун неча асрлик юмуш бўлди. Бу йўлда минтақа маънавияти камолот йўлининг бир қатор пиллапояларини босиб ўтди. Улардан дастлабки поғонасини **сунна босқичи**, деб аташ мумкин. Алишер Навоий Фирдавсий ва унинг “Шоҳнома”сини яхши билади ва чуқур эҳтиром билан ёдга олади. Аммо бадиий ижод тариқи ҳақидаги назарий мулоҳазаларига муайян шоирлар ижодини мисол келтирганда, бирор-бир ўринда Фирдавсийни эсламайди, у санаб ўтган устозларнинг тарихан энг биринчиси Санойидир, чунки форс тилидаги адабиётда “Ҳақиқат асрори”ни (яъни Борлиқнинг моҳиятини) бадиий тарзда англаб етиш ва англатишга илк бор жиддий равишда киришган улуғ мутафаккир шоир Санойи эди. Унинг “Сайр ул-ибод илал маод” (“Аллоҳ бандаларининг қайтар маконга сафари”) ва “Ҳадойиқ ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқат боғлари”) асарлари номларининг ўзиёқ шоир мақсадини аниқ

англадиб турипти. Эътиборга сазовор яна бир жиҳати шундаки, Навоий Санойи ижодини баҳолашда ўша давр анъанасига зид бориб, уни “ҳақиқат тариқи” суҳанварлари каторида эмас, “Ҳақиқат асрориға мажоз тариқини махлут” қилганлар сафида тилга олган. Бунинг сабаби, бизнинг назаримизда, шундаки, XI аср охирларига бориб Абулмажд Санойи биринчилардан бўлиб сарой мадҳиягўйлигини тарқ этган ва ижтимоий-фалсафий йўналишни бадиий адабиётга дадил олиб кирганлигида эди.

XII аср охиригичорагигаборгандаэсасаройни,
мадҳиявийқасидагуйликнитарқэтиб, ижтимоий-
фалсафиййўналишгаўтганшоирларсоникескинқўпайди. XI асрда тасаввуф шеърияти кичик лирик жанрлар (рубойи, ғазал) билан чекланган бўлса, XII асрдан тасаввуфий руҳдаги дostonлар яратила бошланди. Ва ниҳоят, XII аср охириги чорагидан бошлаб, форс тилидаги шеъриятнинг икки ёрқин юлдузи Низомий Ганжавий ва Фаридиддин Аттор сиймолари адабиёт осмонида пайдо бўлди. “Маҳбуб ул- қулуб” рисоласи “аввалги қисм”ининг 16-фаслини Алишер Навоий “Назм гулистонининг хушнағма қушлари зикрида” деб атайди ва шундай бошлайди: “Ул неча табақадир: аввалги жамоа нуқуди кунузи маърифати илоҳийдин ғанийлар ва халқ таърифидин мустағнийлардур. Ишлари маоний хазоинидин маърифат жавҳарин термак ва эл файзи учун вазн силкида назм бермак. Назм адоси бағоят аржуманд ва бениҳоят шариф ва дилписанд ўлдуғи учун оёти каломда нозил бор ва ҳадиси мўъжизнизомда тилаган топар, чун маал-қасд эмас, эл ҳурмати жиҳатидин ани шеър демас”¹⁵ (Насрий баёни: Улар бир неча гуруҳдир. Биринчи гуруҳ маърифати илоҳий хазинасининг нақдиналари билан бойиган ва халқ таърифига эҳтиёж сезмаганлардир. Ишлари маънилар хазинасидан Маърифат гавҳарини термоқ ва у гавҳарни эл файз топсин учун назм ипиға тортмоқ. Назмларининг ифодаси ғоят қутлуғ ва бениҳоят ёқимли ва улуг бўлганлигидан илоҳий калом оятлари ва

¹⁵ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-жилд. Т.-«Фан»-1998, с.24

Расулуллоҳнинг мўъжизали ҳадислари мазмунини излаган киши улардан топа олади ва қасддан ёзилмагани сабабли эл уларга эҳтиром билдириб, шеър деб аташга журъат этмаслар”). Алишер Навоий бу тоифани “ҳақиқат тариқининг суҳанвари “, деб атайди ва улар жумласидан тасаввуф адабиётининг энг буюк сиймолари Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий номларини тилга олади. Олим бу гуруҳ вакиллари “авлиёи огоҳ ва машойих ва аҳлуллоҳ”, деб улуғлайди. Атторга “нозими жавоҳири асрор” (“ҳақиқат сирлари жавоҳирларини назмга солувчи”), Румийга “ғаввоси баҳри яқин” (“яқинлик денгизининг ғаввоси”), деб сифат беради. Навоий таърифларининг қанчалар воқеликка мувофиқ эканлигига иқрор бўлиш учун Аттор ва Румий асарларининг номларини эслаб ўтиш кифоя: “Илоҳийнома”, “Асрорнома”, “Мантиқ-ут-тайр” (“Қушлар мантиқи”), “Маснавийи маънавий” ва ҳ.к. Бу асарлар ҳақида Шарқ ва Ғарбда шунча кўп тадқиқотлар амалга оширилганки, биз улардан ўтказиб сўз айтиш қудратига эга эмасмиз. Навоий “мажоз тариқи “ хусусидаги таърифларга ўтиб, ўзи кашф этган ҳақиқатларни шундай баён қилади: “Яна бир жамоатдурким, ҳақиқат асрориға мажоз тариқин махлут қилубдурлар ва каломларин бу услубда марбут этибдурлар. Андоқки, маоний аҳлининг нуқтапардози Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий ва ишқ аҳли гуруҳининг покбози ва покрави Амир Хусрав Деҳлавий ва тасаввуф ва диққат мушкулотининг гириҳкушойи Шайх Заҳириддин Санойи ва фариди аҳли яқин Шайх Авҳадиддин ва маоний адосига лофиз Хожа Шамсуддин Муҳаммад ал-Ҳофиз. Яна жамъе бордурларки, мажоз тариқи адоси алар назмига ғолиб ва алар бу шевага кўпроқ роғибдурлар. Андоқким, Камоли Исфохоний ва Хоқонийи Ширвоний ва Хожуйи Кирмоний ва мавлоно Жалолиддин ва Хожа Камол ва Анварий ва Заҳир ва Абдулвосиъ ва Асир ва Салмон Соважий ва Носир Бухорий ва Котибий Нишопурий ва Шоҳий Сабзаворий”.¹⁶(Насрий баёни: “Яна бир гуруҳдурким, Ҳақиқат сирларига мажоз йўлини аралаштирибдурлар ва

сўзларини бу услубда боғлабдурлар. Чунончи: маъни аҳлининг нозик сўзлиси Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий ва ишқ гуруҳининг ҳалол ошиқи Амир Хусрав Дехлавий, тасаввуф ва тафаккур мушкулларининг чигалини ечувчи Шайх Заҳириддин Санойй, ҳақиқат аҳлининг яғонаси Шайх Авҳадиддин ва лафз билан маънони англатишга моҳир Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз. Яна бир канчалари бордурларки, мажоз йўли уларнинг шеърларида ғалаба қозонган ва улар бу равишга кўпроқ рағбат этганлар. Чунончи: Камол Исфаҳоний, Хоқоний Ширвоний, Хожуи Кирмоний, Мавлоно Жалолиддин, Хожа Камол, Анварий, Зоҳир, Абдулвосиъ, Асир, Салмон Соважий, Носир Бухорий, Котиби Нишопурий ва Шоҳий Сабзаворий”.¹⁷ Юқорида тасаввуф шеърятининг энг улуғ устозларига “ҳақиқат тариқи суҳанварлари” деб ном берилганини қайд этиб ўтган эдик. Кўрдикки, Навоий “мажоз тариқи”га алоқадор деб ҳисоблаган шоирларни ҳам икки қисмга ажратади. Назаримизда, биринчи қисмда улуғ устозлар, ушбу йўналишнинг қудратини белгиловчилар ёдга олинган бўлиб, иккинчи қисмда ижодий қарашлари ушбу тариққа мос тушувчи минтақа миқёсида номлари маълум бўлган шоирлар санаб ўтилган. Энди уларни тарихий тадрижийликда кўздан кечирайлик. “Ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут” этганларнинг тарихан биринчиси табиий равишда Санойй (1048-1140) бўлиб чиқмоқда. Ундан кейин XII аср иккинчи ярмида яшаб ижод этган Абдулвосиъ Жабалий (вафоти 1160), Анварий (вафоти 1191), Асириддин Аҳсмакатий (1108-1196), Хоқоний (1120-1199), Зоҳир Фарёбий (вафоти 1202) ва бошқалар санаб ўтилган бўлиб, бу атоқли форс шоирлари деярли барчаси Санойй сингари умрларининг охирида сарой мадҳиягўйлигини тарк этиб, ижтимоий-фалсафий руҳда қасидалар ёзишга киришганлар. Улар ичида алоҳида йирик дoston ёзганлар деярли учрамайди. Буларга XII-XIII аср чегарасида яшаган Камол Исфаҳоний (вафоти 1237) ва XIII асрнинг буюк ахлоқ муаллими Саъдий Шерозий (1189-1292)лар ҳам қўшилади. Яна булар қаторида сурат (“мажоз”) ва

¹⁷ Алишер Навоий. Асарлар. 13-жилд. Т., 1966, с.191

маъни (“ҳақиқат”) нисбати хусусида ғоят муҳим фикрни акс эттирган рубоий муаллифи суфий шайхи Авҳадиддин Кирмоний (вафоти 1236) ҳам тилга олинган. XIII асрдан фақат икки улуғ шоир (Камол ва Саъдий) ёдга олинган бўлса, XIV асрга бориб Алишер Навоий “мажоз тариқи”га мансуб деб ҳисоблаган машҳур шоирлар рўйхати кескин ошиб кетади. Булар аввало Навоийнинг “ҳамсанавислик” ва ғазалнависликда ғоят кадр этган салафи Амир Хусрав Деҳлавий (1253-1325), дунёга донғи таралган Хўжа Ҳофиз Шерозий (1320-1389) ва ниҳоят ғазал ва қасидалар устаси Носир Бухорий (вафоти 1371). XV аср шоирларидан Навоий ўзидан илгари яшаб ўтган Котибий (вафоти 1436) ва ўзи шахсан таниган Шоҳий Сабзаворий (1385-1453) ни тилга олади. “Маҳбубул-қулуб”нинг иккинчи қисми “Ишқ зикрида” бобида “хос ишқ” эгалари қаторида Амир Хусрав ва Хожа Ҳофизлар қаторида Фаҳриддин Ироқий (1207-1289) ёдлаб ўтилса, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” рисоласида XV аср атоқли туркиғўй шоирлардан Мавлоно Лутфий эсланади. Демак, Алишер Навоий “мажоз тариқи” ҳақида гапирганида икки гуруҳ шоирлар тилга олинган, биринчи гуруҳи асосан XII асрда яшаган бўлса, иккинчи гуруҳи XIV-XV асрларга мансуб шоирлардир. Булар орасида айрим фарқлар мавжуд бўлиб, суҳбат давомида яна бунга алоҳида тўхталиб ўтамиз.

2.2XVI-XX асрлар миллий маънавиятимиз такомилининг 2 босқичи.

XVI-XX асрлар миллий маънавиятимиз такомилени икки катта босқичга ажратиш мумкин. Улардан биринчиси - XVI-XVII асрларни қамраб олади. Бу босқичда яхлит ислом минтақа маданияти эришган ютуқлар заминиди маҳаллий ўлкалар кенг халқ оммасининг маънавий савияси ошиб борди. Бу даврда минтақа сиёсий ҳаётида таназзул ва парчаланиш жараёни кундан-кунга, йилдан йилга кучайди. Шу билан бир пайтда минтақа халқлари ўтган даврда эришилган юксак маънавий қадриятларни сақлаб қолишга ва ривожлантиришга уриндилар.

Шу сабабларга кўра бу жараёни **Янги давр маънавиятига ўтиш ёки ислом минтақа маданияти даври маънавий ютуқларининг оммалашуви босқичи**, деб аташ мумкин.

Иккинчи босқич - **миллий маънавиятимизнинг Янги давр Европа маданияти билан бевосита тўқнашувига** оид бўлиб, бу жараён бошланишданок фожеъ бир тарзда - қадим Турон халқларининг Россия империяси томонидан босиб олиниши ва 150 йиллик мустамлака ҳолатида мураккаб бир тарзда кечди. Биринчи босқичга қисқача тўхталиб ўтадиган бўлсак, XVI аср бошларида Эронда Сафавийлар сулоласи ҳокимиятга келиши билан шиъа мазҳабининг давлат дини даражасига кўтарилиши минтақани бир неча сиёсий-маданий қисмларга бўлиб юборди. Туркияда Усмонлилар сулоласи, Мовароуннаҳрда Шайбонийлар, Ҳиндистонда Бобурийлар (Буюк мўғуллар) ўз ҳокимиятларини ўрнатдилар. Волгабўйлари Москва Руси томонидан босиб олина бошланди. XVI аср давомида Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг кўплаб таниқли ижодкор устоз ва алломалари Шимолий Ҳиндистонга, Бобурийлар саройига кўчиб ўтдилар. Ислом минтақа маданиятининг маркази Шимолий Ҳиндистон бўлиб қолди. Айниқса, шоҳ Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб давларида (1556-1707) бу ҳудудда ислом минтақа маънавиятининг энг етук анъаналари маҳаллий ҳинд маданияти сарчашмаларидан ижодий озикланиб, янада юксак чўққиларни забт этди. Бу маънавий юксалишнинг энг олий намунаси **Мирзо Абдуқодир Бедил** (1644-1721) ижоди бўлиб, ота-бобоси Шаҳрисабз ўзбекларидан бўлган бу буюк мутафаккир “Тилсими хайрат”, “Тури маърифат”, “Ирфон” каби бадиий-фалсафий асарларида “мажоз тариқи” руҳида акс этган Олий ҳақиқат сирларини янада теранроқ ифода этишга эришди. Шу сабабли бизнинг ўлкада XVIII-XIX асрлар мобайнида махсус “Бедилхонлик” анжуманлари ташкил топди ва улуғ мутафаккир шоирнинг мураккаб бадиий-фалсафий сатрлари атрофлича шарҳланди. Ҳиндистонда Бедил анъаналари Мирзо Асадулло Ғолиб (1797-1869)

ва Мухаммад Иқбол (1873-1938) ижодида давом эттирилди. Мирзо Асадулохоннинг бобоси ҳам 1730 йилда Самарқанддан Ҳиндистонга кўчиб борган эди. Мирзо Ғолиб биринчилардан бўлиб, инглиз мустамлакачиларининг мақсадларини англаб етди ва ҳинд халқининг озодлик учун курашини ўз асарларида улуғлади. Мирзо Ғолиб ва Мухаммад Иқбол форс ва ўрду тилларида ижод этдилар. Маънавият аҳлининг сиёсатга кучли таъсири Мовароуннаҳрда XVI асрда ҳам давом этди ва бу ҳолат, айниқса, Махдуми Аъзам (Аҳмад Косоний - вафоти 1549 йил) ва жўйбор шайхлари фаолиятида яққол кўзга ташланди. Абдуллахон Соний (1557-1598) ҳукмдорлиги Мовароуннаҳр ўлкасида сиёсий яхлитликни сақлаб қолишга охирги уриниш бўлди. Бу орада юксак маънавий қадриятларнинг кенг халқ оммаси орасида ёйилиши тобора кучайиб борди. Мажлисий (XVI аср) ва Пошшоҳўжа (XVI аср) лар ижоди орқали халқнинг ўрта табақаси онгида ўз қудратига ишонч кучайиб борганлигини сезиш мумкин. Турли ижтимоий тоифалар ўз мақомларини дадил ҳимоя эта бошладилар. Йилда бир ғарибни подшоҳ сайлаш одати ҳақидаги Мажлисий келтирган ҳикоят халқ иродаси асосидаги янгича бошқарув услуби ҳақида халқ шуурида яратилган илк ибтидоий тасаввурлардан дарак беради.

Шундайқилиб,

XVI асрдан сулолавийликанъанасикескинтаназзулга юз тутди. Сиёсий жиҳатдан Мовароуннаҳр учун бу катта йўқотиш бўлди - мамлакатнинг сиёсий яхлитлиги қўлдан кета бошлади. Бу жараёни маънавият аҳлининг сиёсатга фаол аралашуви ҳам тўхтатиб қола олмади. Бу жараён натижасида яхлит ўлка аввал иккига (Бухоро ва Хоразм хонликларига), кейинроқ, XVIII аср бошларида уч мустақил давлатга (Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликларига) бўлиниб кетди. Бу уч давлат ҳукмдорлари тўхтовсиз бир-бирлари билан жанг олиб борардилар. Ушбу ноиттифоқлик балоси XIX аср иккинчи яримида ўлканинг Россия мустамлакасига айланишига олиб келди. Шу палладан Янги давр маънавий жараёнларининг иккинчи босқичи бошланадики, бу ҳақда суҳбат

алоҳидадир. Аммо шундай бухронли ҳолатларда ҳам миллат маънавияти юксалиб борди. Турди Фароғий ва Машрабларнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти бунга ёрқин мисолдир. Турди ижодида Навоий бадиий тафаккурида олға сурилган ғоя миллий ва сиёсий ғояга айланди. Турди ўз ижодида давр ҳукмдорининг анъанавий ҳуқуқларини очикдан-очик рад қилиб (“Субҳонқулихон ҳақида ҳажвия”) одил шоҳ мадҳияси ўрнига золим ва ноқобил султонни кескин фош этишни мақсад қилиб қўйди. Навоий Баҳроми ва Искандари фожеъ шахс эдилар, Турдининг “бош қаҳрамони” жирканч ва тубан махлуқ сифатида ҳукм этилди. Турди бекларни ҳам аяб ўтиргани йўқ. (Навоий “Маҳбуб ул қулуб”да беклар ҳақида ножўя сўз айтмайди). Турди биргина султонни эмас, балки бутун бир ижтимоий тоифани - ўзи ҳам мансуб бўлган аслзодалар - беклар тоифасини фош этади. Уларни “юзи қаро”лик, кўзи кўр, қулоғи қарликда айблайди: Ёдингиз барчангиз итдек фуқаронинг этини, Ғасб ила молин олиб, қўймадингизлар битини, Қамчилар доғи солиб бўюниға, тилиб бетини, Ёрдингиз захрасини (ичидан) олиб ўтини, Бўлмади кам бу раият бошида ҳеч таёқ.¹⁸

Қаранг, Бобир мирзо учун табиий кўринган ҳолат энди Турди учун чидаб бўлмас адолатсизликдир. Бу Янги давр маънавиятидан дарак эди. Турди сулолавийлик ўрнига, одил шоҳ орзуси ўрнига янги бир жозибали ғоя - Ягона Ватан ғоясини олға суради. Бу Ватанда ҳали ноҳақлик, зулм ҳукмрон, ҳануз бу юрт - “кофиристон”дир, аммо энди сулолавийлик, бекларнинг тор худбинлик манфаатларига қарши қўйса арзигулик улуг бир Воқелик шаклланмоқда - “Ўзбекистондир бу мулк”, дейди шоир ҳам чексиз изтироб, ҳам чексиз умид билан.

Тор кўнгилли беклар, ман-ман деманг, кенглик қилинг,

¹⁸ Ўзбек адабиёти тарихи. III-жилд. Т.-«Фан»- 1978, с.224

Тўқсон икки бори ўзбек юртидир тенглик қилинг.

Бирни қипчоқу хитою, бирни юз, найман деманг.

Қирқу юз, минг сон бўлиб, бир жон ойинлик қилинг.¹⁹

Турди халқ мақоли - “эл работу тўра қўноқ”ни сиёсий эътиқодга айлантирди.

Турди маънавиятида Ўзбекистон ва унинг халқи биринчи мақомга кўтарилиди, ирсий “аслзодалиқ” ҳуқуқи рад этилди:

Баски бу тийрадарунларда чароғе тилама.

Энди Ҳақиқат йўли саройдан ташқаридадур:

Тўғри йўлни тиласанг уз бу саройдан пайванд.

Энди шоҳ чўпон эмас, халқ ҳам сурув эмас. Хон фақат ўз маишати ғамидаги маҳлуққа айланган. Арк ичин маҳкам этиб айладим ўзимга ётоқ.²⁰ Шоир давр ҳукмронининг кайфиятини ниҳоятда аниқ акс эттиради. Энди хон ва амирлар юрт олдидаги масъулиятни мутлақо унутган эдилар, улар “хос аҳли” эмас, оддий “худонинг маҳлуқи” даражасида ўз маишати, айш-ишрати ва худбин интилишларининг қулига айланиб, юрт эгаси бўлиш ҳуқуқини буткул йўқотдилар. Энди янги давр сиёсий қадриятлари замон тақозосига айлана бошлаган эди. Афсус, бу қадриятларни тўлиқ ва мукаммал англаб етиш учун Туркистон халқлари яна бир неча аср жабр чекишлари, жумладан, 150 йил миллий асорат ҳўрлигини бошдан кечиришларига тўғри келди. Фуқаролик жамиятига ўтишнинг икки жиҳати бор. Биринчидан, агар фуқаро ўзлигини англаб етмаган бўлса, агар у ҳануз ўзини еб-ичиб, “кайфи сафо қилиб” юришдан ортиққа арзитмаса - унинг номи фуқаро (граждан) эмас, оддий бир “худонинг

¹⁹ Ўша китоб, с.222

²⁰ Ўша китоб, с.228

махлуки”дир, бундай инсонлар тўпланса, “халқ” эмас, “оломон” бўлади. Алишер Навоий инсонларни “хос” ва “авом” га ажратар экан, бунда у биз собик совет даврида талқин қилганимиздек, “зодагонлар” ва “қора халқ” маъносида эмас, балки **ўзлигини англаб етган ва англаб етмаганлар** маъносида ишлатган. Араблар исломгача даврни “жоҳилия” деб аташган. Бунда ҳам “жоҳиллик” хат-саводи йўқлигини эмас, ягона Аллоҳни танимаганлик, илоҳий каломдан баҳраманд бўлмаганлик маъносида ишлатилган. Халқ ичида “оми одам” деган ибора ишлатилади. “Оми одам”ни - саводсиз, содда одам маъносида талқин қиламиз. Бундай талқин биринчи қарашда “омилик”ни зарарсиз қилиб кўрсатади, аслида “оми одам” ғофил бандадир, бундай авомдан иборат жамият ҳеч қачон фуқаролик жамияти, чинакам фуқаролар жамияти бўла олмайди. Фуқаролик жамияти огоҳ одамлардан иборат бўлмоғи керак. Огоҳ одам ўз инсонлик бурчини теран идрок этади ва унга асло хиёнат қилмайди. Иккинчидан, юрт ҳокимлари майдалашиб, ўз ижтимоий масъулиятини унутиб, “аркни ўзига ётоқ билиб”, атрофига ҳам ўзи сингари қорин қайғусидан, айш-ишратдан бошқани билмайдиганларни тўплаб, халқ ва миллат эҳтиёжларига буткул беписандлик билан қарашни одат қила бошласалар, Аллоҳ олдидаги **юрт эгаси**, деган юксак масъулиятни тамомила унутсалар, улар аслзодалик ҳуқуқидан тўлиқ маҳрум бўладилар. Худди шундай ҳолат Европада кучли ижтимоий пўртаналарга, қонли инқилобларга олиб келди. Барча ҳокимиятнинг ягона манбаи халқ эканлигини Европа миллатлари асрлар давомида фидойийлик билан тинимсиз курашиб, исбот қилдилар. Аммо ислом дунёсида бундай бўлмади. Таназзул чуқурлашиб бора берди. Сиёсий доиралардаги таназзул XVII асрга келиб аста-секин маънавият оламига ҳам ёйила бошлади. Маънавият арбобларининг аралашуви сиёсатда катта ижобий ўзгаришлар пайдо қилмади, қайтага маънавият оламининг ўз ичида зиддиятлар чуқурлашувига сабаб бўлди. Бобораҳим Машраб фаолияти асл маъноси билан

маънавият оламида пайдо бўлаётган ана шундай иллатларга қарши туғён бўлиб чиқди.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, мустақил республикамизнинг бугунги маърифий ва маънавий ҳаётида асрларга тенг сезиларли ўзгаришлар юз бермоқда. Миллий анъаналаримиз ва асрий кадриятларимиз тикланмоқда, уларнинг ҳаётимиздаги ўрни янада мустаҳкамланмоқда. Халқимиз тобора ўзлигини англаб, мустақиллик пойдеворини мустаҳкамламоқда. Маънавий юксалиш борасида кўлга киритилган ютуқлар билан бир қаторда ўз ечимини кутиб турган муаммолар ҳам бор. Ҳар бир давлатнинг истиқболи халқнинг фаровон осойишта ҳаёти, унинг эртанги куни, келажаги бўлмиш ёш авлод, умидли ўғил- қизлари билан бевосита боғлиқдир. Шунинг учун ҳам «Ўзбекистон келажаги буюк давлат» деган ибора замирида, авваломбор эътиборни ўқувчи ёшларга қаратиш ва уларга барча имкониятларни яратиб беришдек буюк маъсулят ётади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов айтиб ўтганидек, халқнинг, ёш авлоднинг маънавий тарбияси масаласида ханузгача кўзга кўринарли ютуқлар кўлга киритилмагани ўзгаришлар бўлмагани, бу соҳада яхлит концепция ва дастурлар янгича ёндашувга асосланган дарсликлар, ўқув қўлланмаларни яратиш ишларида оқсаб келаётгани сир эмас. Эндиликда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»га мувофиқ бу саъйи –ҳаракатларни янада фаоллаштириш талаб этилади. Чунки халқаро андозалардаги бу ҳужжатлар тизими зиммасига дунё илм-фан ютуқларидан яхши хабардор, халқимизнинг номидан жаҳон миқёсида баралла сўз айта олувчи Ўзбекистон шаънини улуғлашга қодир фарзандларни камол топтиришдек ғоят маъсулиятли вазифа юкланмоқда. Мустақиллик йиллари фуқаролар ҳаётида ва дунёқарашида туб бурилишлар даври бўлди. Жамиятимиз бутунлай янги қиёфа, янгича мазмун касб этиб бормоқда. Одамларнинг айниқса ёшларимизнинг турмуш-тарзи ўзгармоқда. Энди ҳамма гап шу қисқа давр ичида кўлга киритилган ютуқларни асраб-авайлашда. Ҳозирги кунда эркин фуқаро маънавиятини, миллий истиқлол

ғоясига содиқ, озод шахсни шакллантириш Президентимизнинг “�збекистон ХХІ асрга интилмоқда” асарида таъкидлаганидек, олдинда турган энг долзарб вазифадир. Биз ўз ҳақ-хуқуқларини танийдиган ўзининг кучи имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айнаи замонда шахсий манфаатларни мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялашимиз керак – деб таъкидлаганлари ўринлидир. Мамлакатимизнинг академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида тайёрланаётган мутахассисларни фақат касб нуктаи-назаридан эмас, балки уларнинг дунёқарашлари маънавияти, тафаккури, мафкуравий-сиёсий етуклиги, ахлоқий баркамоллиги ва ижтимоий фаолияти жиҳатларини ҳам ҳисобга олган ҳолда шакллантириш ғоят муҳим вазифадир. Бу борада маъсулият ўқитувчилар зиммасига тушади. Буни ҳеч биримиз унутмаслигимиз керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2012
2. Ўзбекистон Республикасининг Таълим тўғрисидаги қонуни -// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 9-сон.
3. Каримов И.А. “Юксак маънавият енгилмас куч” – Т.: Маънавият”, 2008 йил.
4. Каримов И. А. «Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин» Т.: «Ўзбекистон», 1998.
5. Каримов И.А. «Миллий истиқлол мафкураси халқ эътиқоди ва буюк келажагига ишончдир» Т.: «Ўзбекистон», 2000.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришишостонасида, Т.: «Ўзбекистон», 2011 йил.
7. “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” тўғрисида//Баркамол авлод –Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.-Т.: Шарқ, 1997 йил.
8. Абу Наср Форобий «Фозил одамлар шахри» Т.: «Ғафур Ғулом», 1993.
9. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар(қўлланма). Т.: «Янги аср авлоди», 2001 йил.
10. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар.(дарслик) Т.: «Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти», 2003 йил.
11. Ж.Туленов, К. Юсупов, З. Ғофуров. «Истиқлол ва тараққиёт мафкураси: мақсад ва йўналишлари». Т.: «Ўзбекистон», 1993.
12. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар.(дарслик) Т.: «Академия», 2003 йил.
13. А.Ғадойбоев, С. Раҳимов. «Олтин ўтда, одам меҳнатда тобланади»(савол-жавоблар).Т.: «Янги аср авлоди», 2003 йил..
14. Н.Жўраев. Ш. Азизов. «Ижтимоийёт асослари».Т.: «Маърифат-Мададкор», 2003.
15. «Тафаккур», «Мулоқот» журналларининг 2004-2010 йиллардаги нашрлари.

Интернет сайтлари

1. www.bilim.uz.
2. www.gov.uz.
3. www.press-service.uz.
4. www.philosophy.ru.
5. www.filosofiya.ru.
6. www.philosophy.nsc.ru.
7. [http // philosophy.albertina.ru](http://philosophy.albertina.ru).